

BİBLİYOGRAFYA :

H. H. Wilson, *A Glossary of Judicial and Revenue Terms*, Islamabad 1985, s. 32, 33, 68, 69, 100, 105, 106, 126, 165, 203, 269, 328, 339, 364, 415; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1989, IV, 488; VII, 248; *el-Müsne'd*, III, 322, 339, 492; Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. Abdülğaffâr Süleyman el-Bündârî – Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1411/1991, III, 65; VI, 151; VII, 50; Câhiz, *et-Tabaşşur* (nşr. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb), Beyrut 1414/1994, s. 25-34; a.mlf., *el-Beyân ve't-tebyîn* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1395/1975, I, 69-70; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (Torrey), s. 92, 100, 111, 113, 120, 230; Fâkihî, *Ah'bârü Mekke* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1407/1986-87, I, 187-192; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (ed. M. J. de Goeje), Leiden 1866, s. 217, 246, 286, 295, 299-300, 448; İbnü'l-Fakih, *Bağdâd: Medinetü's-selâm* (nşr. Sâlih Ahmed el-Âlî), Bağdad-Paris 1977, s. 27, 28-29, 37-38, 59-60; Behşel, *Târîhu Vâsîf* (nşr. C. Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 39, 84; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 241-242, 244-248, 253-254, 258-264, 311, 330-331; İbn Rûste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 112; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (Zebîdî), s. 208; Hemdânî, *Şifâtü Cezîretü'l-'Arab* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî), Riyad 1397/1977, s. 114, 305-306; *Hüddü'l-'âlem* (Minorsky), s. 113, 136; Makdîsî, *Ahşenü't-tekâsîm*, s. 116-123, 138, 413, 434, 436; Mâverdi, *el-Ah'kâmü's-sultânîyye* (nşr. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî), Kahire-Küveyt 1409/1989, s. 246; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ah'kâmü's-sultânîyye* (nşr. M. Hâmîd el-Fikî), Beyrut 1403/1983, s. 212-213, 220, 226; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, I, 25-26, 69, 78-81, 86-88, 93-97, 114-115; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (trc. Yahyâ el-Haşşâb), Beyrut 1983, s. 102-103, 105, 121-123, 127, 141, 154; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Amrî), XII, 267; Celâleddin eş-Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe fi talebi'l-hisbe* (nşr. Seyyid el-Bâz el-Arîfî), Kahire 1365/1946, s. 11-12, 14; İbnü'l-Cevzi, *Menâkübü Bağdâd* (nşr. M. Behcet el-Eserî), Bağdad 1342, s. 26, 28; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), I, 77; III, 283-285; IV, 448; V, 98; İbn Bessâm el-Muhtesib, *Nihâyetü'r-rütbe fi talebi'l-hisbe* (Fî't-Türâsi'l-İktisâdi el-İslâmî içinde), Beyrut 1990, s. 326-328; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ah'kâmü ehliz-zimme* (nşr. Ebû Berâ' Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî – Ebû Ahmed Şâkir b. Tevfik el-Ârûfî), Demmâm-Beyrut 1418/1997, III, 1159; İbn Battûta, *er-Rihle* (nşr. Ali Muntasır el-Kettânî), Beyrut 1405/1985, I, 238; Makrîzî, *el-Hıta't*, I, 103; II, 94-107; Minhâcî, *Cevâhirü'l-'ukûd*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye), II, 214; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ' bi-ah'bâri dâri'l-Muştafa*, Kahire 1326, I, 539-544, 548; II, 3, 106, 264; Sü-yûtî, *Târîhu'l-hulefâ'* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1389/1969, s. 204; Pietro della Valle, *The Travels of Sig. Pietro della Valle, A Noble Roman, into East-India and Arabia Deserta*, London 1665, s. 378; Ahmed b. Hâlid es-Selâvî, *el-İstiksâ li-ah'bâri düveli'l-Mağribi'l-aksâ* (nşr. Ca'fer en-Nâsîrî – Muhammed en-Nâsîrî), Dârülbeyzâ 1418/1997, II, 39; III, 35, 48, 79, 109, 110, 127, 157; IV, 90; VII, 118; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb* (nşr. M. Behcet el-Eserî), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye), I, 264-270; Guy le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, London 1924, s. 12, 26, 92, 101, 378; a.mlf., *The Lands of the Eastern Caliphate*, London 1966, tür.yer.; J. H. Kramers, "Oriental Ba-

zaar", *Analecta Orientalia*, Leiden 1954, I, 108-112; D. Potter, "The Bazar Merchant", *Social Forces in the Middle East* (ed. S. N. Fisher), It-haca 1955, s. 99-115; G. E. von Grunebaum, *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, London 1955, s. 141, 145-148; Saïd el-Efgânî, *Esvâku'l-'Arab*, Dimaşk 1379/1960; A. K. S. Lambton, "The Merchant in Medieval Islam", *A Locust's Leg* (ed. W. B. Henning – E. Yarshater), London 1962, s. 121-130; L. Massignon, *Opera Minora* (nşr. Y. Moubarac), Beirut 1963, III, 35-93; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VII, 365-384; S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1968, s. 111-125; S. M. Stern, "The Constitution of the Islamic City", *The Islamic City* (ed. A. H. Hourani – S. M. Stern), Oxford 1970, s. 36-47; J. Lassner, "The Caliph's Personal Domain: The City Plan of Baghdad Re-Examined", a.e., s. 103-118; a.mlf., *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*, Detroit 1970, s. 60-62, 78-102, 172-188; G. Thaïss, "The Bazaar as a Case Study of Religion and Social Change", *Iran Faces the Seventies* (ed. E. Yarshater), New York 1971, s. 189-216; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran: 994-1040*, Beirut 1973, s. 119, 140; R. Brunschvig, "Coup d'oeil sur l'histoire des foires à travers l'Islam", *Etudes d'Islamologie* (ed. Abdel Magid Turki), Paris 1976, s. 113-144; H. Gaube, *Iranian Cities*, New York 1979, tür.yer.; a.mlf., "Sûk", *El²* (İng.), IX, 796; Abdel Aziz Duri, "Governmental Institutions", *The Islamic City* (ed. R. B. Serjeant), Paris 1980, s. 53-55; N. Elisseeff, "Physical Lay-out", a.e., s. 99, 102; P. Chalmeta, "Markets", a.e., s. 104-113; M. E. Bonine, "Shops and Shopkeepers: Dynamics of an Iranian Provincial Bazaar", *Modern Iran: The Dialectics of Continuity and Change* (ed. M. E. Bonine – N. R. Keddie), Albany 1981, s. 233-258; C. T. Thomson, "Petty Traders in Iran", a.e., s. 259-268; M. Dayal, *Rediscovering Delhi*, New Delhi 1982, s. 28, 42-49; Nûra bint Abdül-melik b. İbrâhîm Âli's-Şeyh, *el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Medineti'l-münevere fi şadri'l-İslâm*, Cidde 1403/1983, s. 143-159; F. Bernier, *Travels in the Mogul Empire AD 1656-1668* (trc. A. Constable), New Delhi 1983, s. 245, 249 vd.; M. P. Singh, *Town, Market, Mint and Port in the Mughal Empire: 1556-1707*, New Delhi 1985, s. 18-19, 138-168; Abdülazîz b. İbrâhîm el-Ömerî, *el-Huref ve's-şina'ât fi'l-Hicâz fi 'asri'r-Resûl*, Riyad 1405/1985, s. 141-195; Hichem Djaït, *al-Kûfa: Naissance de la Ville Islamique*, Paris 1986, s. 274-280; K. Iizuka, "The Structure of Urban Space in Indo-Muslim Cities", *Historic Cities of Asia* (ed. M. A. J. Beg), Kuala Lumpur 1986, s. 271-304; A. L. Udovitch, "The Constitution of the Traditional Islamic Marketplace: Islamic Law and the Social Context of Exchange", *Patterns of Modernity: Beyond the West* (ed. S. Eisenstadt), New York 1987, II, 150-171; Ca'fer Murtazâ el-Hüseynî el-Âmilî, *es-Sûk fi zil-'d-devleti'l-İslâmîyye*, Lübnan 1408/1988, s. 23-36; Gâzî İnâye, *Zavâbihtü tanzîmi'l-İktisâd fi's-sûki'l-İslâmî*, Beyrut 1412/1992; V. Sehhab, *İla-fü Kureys rihlete's-şita' ve's-şayf*, Beyrut 1992, s. 185-408; Cengiz Kallek, *Haz. Peygamber Dönerinde Devlet ve Piyasa*, İstanbul 1992; a.mlf., *Asr-ı Saadet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul 1997; Stephen P. Blake, *Shahjahanabad: The Sovereign City in Mughal India, 1639-1739*, New Delhi 1993, s. 36, 42-43, 55-57, 58, 65, 104-121;

W. M. Weiss, *The Bazaar: Markets and Merchants of the Islamic World*, London 1998; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı* (trc. Salih Şaban), İstanbul 2000, s. 469, 540-542; B. O'Kane, "The Timurid Bazar and the Origin of the Domed Tim", *Historians in Cairo: Essays in Honor of George Scanlon* (ed. J. Edwards), Cairo 2002, s. 17-28; Saïd el-Kahtânî, *Ticâretü'l-Cezîretü'l-'Arabiyye hîlâle'l-kameyni's-sâliş ve'r-râbi'* li'l-hicre, Riyad 1424, s. 147-211; M. J. Kister, "The Market of the Prophet", *JESHO*, IX (1965), s. 275-276; E. Wirth, "Strukturwandlungen und Entwicklungstendenzen der Stadt", *Erdkunde*, XXII, Bonn 1968, s. 101-128; a.mlf., "Zum Problem des Bazars (sûq, çarşı)", *Isl.*, LI (1974), s. 203-260; LII (1975), s. 6-46; Hamdân Abdülmeccid el-Kübeysî, "Esvâku'l-'Arab kâle'l-İslâm", *al-Mustansiriya Literary Review*, IV, Bağdad 1978-79, s. 81-113; A. J. Naji – Y. N. Ali, "The Suqs of Basrah: Commercial Organization and Activity in a Medieval Islamic City", *JESHO*, XXIV/3 (1981), s. 298-309; M. Lecker, "On the Markets of Medina (Yathrib) in Pre-Islamic and Early Islamic Times", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, VIII/2, Jerusalem 1986, s. 133-147; K. K. Mohammed, "Bazars in Mughal India: An Essay in Architectural Study and Interpretation", *IC*, LXIII/3 (1989), s. 60-76; Magdy Tewfik, "The Architectural Originality of the Arab Traditional Souk", *Ektistics*, LIX/354-355, Cambridge 1992, s. 230-234; Sami A. Hanna, "The Bazaar in the Culture and Civilization of the World of Islam", *Islamic University*, I/2, London 1994, s. 49-68; A. R. Momin, "The Bazar in Islamic Civilization: An Anthropological Perspective", *HI*, XIX/3 (1996), s. 35-42; H. Kinderman, "Sûk", *IA*, XI, 6; Th. Bianquis – P. Guichard, "Sûk", *El²* (İng.), IX, 786-789; P. Guichard, "Sûk", a.e., IX, 789-791; K. A. Nizami, "Sûk", a.e., IX, 800-801; M. A. J. Beg, "Sûk", a.e. *Suppl.*, s. 756-759; Dihhudâ, *Lugâtnâme* (Muîn), III, 3520-3524; Michael E. Bonine, "Bazâr", *Elr.*, IV, 20-25; Willem Floor, "Bazâr", a.e., IV, 26-29; Ahmad Ashraf, "Bazâr", a.e., IV, 30-43; E. F. Gröztbach, "Bazâr", a.e., IV, 44-45; Marcel Bazin, "Bazâr", a.e., IV, 45-51.

 CENGİZ KALLEK

Selçuklu Dönemi. Bağdat pazarlarının Büyük Selçuklular devrinde canlılığını kaybettiği anlaşılmaktadır. 485'teki (1092) yangında Bağdat'ta demirciler çarşısı ile sarraflar çarşısı yanmış ve pek çok kişi ölmüştü. Diğer bir yangında da baharat çarşısı başta olmak üzere Bağdat çarşısının büyük kısmı harap olmuştu (512/1118). Bağdat'ın topografyası hakkında bilgi veren kaynaklarda VI. (XII.) yüzyılda ulucami etrafında büyük çarşıların yanı sıra Sûkulasâkife, Sûkuttayr, Sûkussayârife'den bahsedilir. Aynı yüzyılda İbn Cübeyr, Harbiye çarşısı ve etrafındaki meskün bölgenin yıkıldığını, tabiplerin, hastalarını Bağdat'ın batısındaki Basra Kapısı yakınlarında Sûkulmâristan'da tedavi ettiklerini belirtir (*er-Rihle*, s. 201).

Irak'ın önemli ticaret merkezlerinden olan Basra'da ise çarşılar Selçuklular za-

manında canlılığını korumaktaydı. Bu dönemde Basra'yı ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev çarşıdaki dükkânların farklı saatlerde açıldığını, Sûkulhuzâa'da sabah, Sûkuosman'da öğle ve Sûkulkaddâh'in'de akşam pazarlarının kurulduğunu, bu pazarlarda herkesin parasını sarrafa emanet edip bir makbuz alarak alışveriş yaptığını söyler (*Sefernâme*, s. 140). İbn Cübeyr, Irak'ın önemli şehirlerinden Kûfe'nin büyük kısmının harap vaziyette olduğunu belirtir (*er-Rihle*, s. 187); bu dönemde şehirdeki pazarların canlılığını yitirdiği anlaşılmaktadır. VIII. (XIV.) yüzyılda Kûfe'nin ticaret merkezi bedevî saldırıları sonucu yıkılmış, şehir sadece ticaret kervanlarının uğrak yeri konumuna düşmüştü (İbn Battûta, s. 219). Bununla birlikte yakınındaki Necef dinî konumu sebebiyle canlı bir pazara ve nüfus yoğunluğuna sahipti. Şehrin temiz ve güzel bir pazarı olduğunu söyleyen İbn Battûta bak-kallar, aşçılar, fırıncılar, terziler ve attarlar çarşısından ve kaysâriyelerden bahsetmektedir (*a.g.e.*, s. 176).

Büyük Selçuklular devrinde Horasan, Hârizm ve Mâverâünnehir'de çok sayıda pazar bulunmaktaydı. Büyük Selçuklu Devleti'nin başşehri Merv'de sebze, meyve ve ekmeğin satılan çarşılarla ulucaminin yakınında tahıl pazarı mevcuttu. Nişâbur ve Herat gibi şehirlerde saraçların, itriyat, ip ve köle tâcirlerinin faaliyet gösterdiği özel sokaklar vardı. Selçukluklar çarpışmalar esnasında harap olan İran şehirlerini yeniden inşa etmişler ve buralarda ticarî hayatın gelişmesi için çalışmışlardır. Tuğrul Bey, İsfahan'ı zaptettikten sonra (443/1051) şehirden üç yıl boyunca vergi alınmamasını emretmişti. Selçuklular tarafından ele geçirilmesinin hemen ardından İsfahan'a gelen Nâsır-ı Hüsrev, şehrin sarraflar çarşısında 200 sarraf gördüğünü ve Kû-Tirâz mahallesinde elli kervansaray ve bu kervansaraylarda pek çok tüccarın bulunduğunu söyler (*Sefernâme*, s. 150-151).

IV (X) ve V. (XI.) yüzyıllarda ticaret yollarının uzağında kalan Bizans hâkimiyetindeki Anadolu ticarî açıdan oldukça sönük bir devir geçirmişse de Anadolu Selçuklularının bu faaliyetlere verdiği önem sayesinde VI. (XII.) yüzyıldan itibaren ticaret gelişmeye başladı. Ticarî açıdan önem taşıyan sahil şehirleri fethedilerek imar edildi ve şehirler arasında bir kervansaray ağı kuruldu. Bu dönemde Anadolu'da çok sayıda kervansaray ve hanın bulunması Selçuklular'ın ticarete verdiği önemi göstermektedir. VII. (XIII.) yüzyıl başlarında Konya'da eski çarşı ve yeni çarşı bulunmaktaydı. Eski çarşı 586'da (1190) Haçlı-

lar tarafından yıkılmasının ardından tekrar canlandırıldı, şehrin gelişmesiyle birlikte yanına bir çarşı daha açıldı. Alâeddin Camii'nin yakınında olduğu için Sûkulcâmi diye adlandırılan eski çarşının yanı sıra kaynaklarda şehrin batı surlarının bahsediilmektedir. Bu iki çarşıda birçok zanaat ve ticaret erbabının dükkânı vardı. Ayrıca attar, at, buğday, kasap, kuyumcu, şekerci, pamukçu ve odun pazarları mevcuttu. VII. (XIII.) yüzyılda yeni pazarın yanında bir çarşı daha kuruldu. Anadolu Selçuklular döneminde bölgenin en önemli köle pazarı Sivas'ta bulunuyordu. Karadeniz'in kuzeyinden getirilen köleler Sivas pazarında satıldıktan sonra Suriye ve Mısır'a götürülüyordu. Bunun dışında halı ve dokuma pazarı mevcuttu.

Selçuklular döneminde Sivas'ta Necmeddin Candar, Tâceddin Mahmud, Nizâmeddin Hurşid hanları ile Büyük Han ve Kaplan Hanı gibi hanlar vardı. Ticaret maksadıyla şehirde bir koloni oluşturan Cenevizliler uzun süre Kemâleddin hanında kalmıştı. Hanlar sadece tüccarların konakladığı mekânlar olmayıp aynı zamanda alışveriş yapılan yerlerdi ve bazılarında çok sayıda dükkân bulunuyordu. Altun-aba, Demre Hatun, Karatay, Nizâmiye, Piriçiler ve Şekerciler hanları Konya çarşısındaki başlıca hanlardır. Şehir içerisindeki pazar ve çarşıların yanı sıra şehir kapılarında da açık pazarlar kuruluyordu. Göçebe Türkmenler'in hayvan ürünlerini satın karşılığında mâmûl madde aldıkları bu pazarlara "sûkutterâkime" adı verilir. Şehirlerin dışında da pazarların kurulduğu bilinmektedir. VI (XII) ve VII. (XIII.) yüzyıllarda Kayseri yakınlarındaki Pazarören'de her yıl bahar aylarında kurulan ve kırk gün süren Yabancı pazarı bu tür bir pazardı. Ülke içinden ve dışından gelen tâcirler için fuar niteliğindeki bu pazarda özellikle köle, at, kumaş, deri ve kürk satılırdı. Tâcirlerin önemli kabul edilen Yabancı pazarına katılabilmek için büyük gayret gösterdikleri belirtilmektedir.

Önceleri pazar yeri olarak kullanılan bazı mahallerin etrafına zaman içerisinde dükkân ve hanlar inşa edilerek şehir haline dönüştüğü görülmektedir. Mardin'in güneyindeki Koçhisar (Kızıltepe) bir pazar yeri iken Artuklular zamanında burası bir şehir haline geldi. Kırşehir yakınlarındaki Ziyaret pazarı da etrafında hanların kurulmasıyla bir kasaba ve İlhanlılar devrinde önemli bir ticaret merkezi oldu. Anadolu'da pazardan kasaba haline dönüşen yerler arasında Ilgın'ı da zikretmek gere-

kir. Amasya yakınlarındaki Azine pazarı ile Sivas yakınlarındaki Pazar pazarı Anadolu'da kurulan panayırın en meşhurlarıdır. Pazar esnafı ve zanaatkarlar kendi aralarında hiyerarşik bir düzene sahipti ve Ahilik özellikle VII. (XIII.) yüzyılda pazar esnafı arasında yaygınlaşmıştı.

İlhanlılar. İlhanlı hükümdarlarının ticareti desteklemesi İlhanlı şehirlerine ve özellikle başşehir Tebriz'e büyük bir ticarî canlılık kazandırmıştı. İlhanlılar ve Timurular döneminde bölgeye gelen seyyahların Tebriz pazarlarından övgüyle söz ettikleri görülmektedir. IX. (XV.) yüzyıl başlarında Tebriz'i ziyaret eden Ruy Gonzales de Clavijo şehrin geniş meydanlarında içerisinde dükkânların yer aldığı kervansaraylar bulunduğunu, çarşılarında her türlü eşyanın satıldığını anlatır (*Anadolu, Orta Asya ve Timur*, s. 97). Gâzân Han zamanında pazarlarda fiyatların sınırlandırılması yoluna gidildiği bilinmektedir. Gâzân Han ve Olcaytu Han pazarlarda devletten ayrı olarak vergi alan çetelerle mücadele etmiştir. Bu dönemde Kâzerûn ve Merv'de meyve, Bâdgis'te fışık, Bağdat yakınlarındaki Kerh'te kâğıt, ipek ve elbise, Hârizm'de köle ve hayvan pazarları kurulmaktaydı.

Fâtımîler. Fâtımîler döneminde Mısır, Abbâsî hilâfetinin merkezi Bağdat'taki siyasi istikrarsızlık sebebiyle ticarî açıdan önem kazanmış, Irak ve Körfez bölgelerinden yapılan göçler neticesinde Fustat ve İskenderiye gibi şehirlerin nüfusu artmıştı. IV. (X.) yüzyıl sonlarında Fustat'ı ziyaret eden Makdisî, Amr b. Âs Camii etrafındaki çarşıların İslâm dünyasının hiçbir yerinde bulunmadığını kaydeder (*Ah-senü't-tekâsim*, s. 197-199). Ondan yaklaşık yarım asır sonra Mısır'a giden ve Kahire çarşıları hakkında ayrıntılı bilgi veren Nâsır-ı Hüsrev, Amr b. Âs Camii'nin kuzeyinde yer alan çarşıda fildişi, kaplumbağa kabuğu, cam eşyalar gibi nâdir malların satıldığını, pazar esnafının dürüst olduğunu, hile yapan tüccarların bir deveye bindirilip halka teşhir edildiğini anlatır (*Sefernâme*, s. 82-87). Fâtımîler devrinde kurulan pazarlar arasında Sûkuşşemmâin ve Sûkubeynelkasreyn gibi büyük çarşılar bulunmaktaydı. İbn Dokmak ve Makrîzî'nin Kahire çarşılarıyla ilgili olarak kaydettiği bilgilerden Fâtımîler döneminde kurulmuşundan itibaren Kahire pazarlarının meslek esasına göre teşekkül ettiği ve esnafın arif adı verilen liderlerinin olduğu anlaşılmaktadır (*el-İntişâr*, s. 32-34, 37-41; *el-Hıtaf*, II, 94-107). Aynı devirde uluslararası ticaretin başlıca merkezlerinden Dimyat ve Fustat ile İskenderiye arasında yoğun

bir ticaret sirkülasyonu vardı. Fustat'ta yabancı tüccarların kaldığı hanlar bulunmaktaydı. Şehirde bütün tüccarların "vekilü't-tüccâr" adı verilen bayileri mevcuttu. Fâtımî Veziri Me'mûn el-Batâihî, 516 (1122) yılında Irak ve Suriye'den gelen tüccarlar için dârü'l-vikâleyi yaptırdı. Fâtımîler döneminde başta Ezher Camii olmak üzere birçok dinî kuruma vakfedilmiş dükkânlar ve pazarlar vardı.

Eyyübîler. Eyyübîler devrinde Haçlılar'la yoğun biçimde mücadele edilirken iç ve dış ticaretin canlılığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu dönemde İskenderiye, Kahire, Kûs ve Ayzâb gibi şehirlerde büyük çarşılar, kaysâriyyeler ve hanlar mevcuttu. Musul, Nusaybin, Sincar, Düneysir, Harran, Rakka, Halep, Humus ve Dimaşk'ta ticaret kervanları için han ve kervansaraylar inşa edilmişti. Pazarlar Dimaşk'ta Emevî Camii'nin çevresinde yoğunlaşmıştı. İbn Cübeyr Musul, Halep ve Dimaşk gibi şehirlerde kapalı çarşılar bulunduğunu söyler (*er-Rihle*, bk. İndeks). Eyyübîler döneminde Kahire'de inşa edilen çarşıların büyük bir kısmı Memlûkler döneminde de canlılığını korumuştur.

Memlûkler. Memlûk Devleti'nin ilk yıllarında Mısır ve Suriye hem Moğollar'ın hem de Haçlılar'ın bölgeden uzaklaştırılmasının ardından siyasî istikrara kavuştu. Bu de-

virde Endülüs'ten göç eden müslümanların yanı sıra Moğol istilâsının ardından Irak, İran ve Anadolu'dan göçenlerle Moğol kabilelerinden İslâm'a girerek bölgeye yerleşenler sayesinde bölgenin nüfusu arttı; Kahire, İskenderiye, Dimaşk ve Halep gibi şehirler gelişerek kalabalıklaştı. VIII. (XIV.) yüzyılda Kahire'nin nüfusunun 500.000'i aştığı, Mısır'ın nüfusunun 3 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüfus artışı ve siyasî istikrar Memlûkler'in ilk döneminde Mısır ve Suriye'de ticaretin gelişmesine imkân sağladı, çarşı ve pazarlar genişleyerek sayıları çoğaldı, daha önce tek bir çarşısı bulunan küçük şehirlerde bile yeni çarşı ve pazarlar açıldı.

Bu devirde de pazarlar, Ortaçağ İslâm dünyasındaki pazarların karakteristik özelliklerinden olan ihtisas çarşıları niteliği taşımaktaydı. Her meslek ve zanaat erbabı kendi meslekleriyle anılan sokak ve mahallerde faaliyet gösteriyordu. Kahire'de ve diğer şehirlerde gıda ürünlerinin satıldığı çarşı ve pazarların büyüklüğü ve malların çeşitliliği kaynaklarda anlatılmaktadır (Makrîzî, *el-Hıta*, II, 94-95). Kahire'deki pazarların en meşhuru olan, Eyyübîler dönemine ait Bâbülfütûh Çarşısı muhtelif bölgelerden insanların geldiği bir toptancı hali niteliğindedir. Fâtımîler devrinden beri faaliyette olan ve geceleri de açık tutulan Bercevân mahallesindeki çarşı ise daha ziyade Kahire'nin mahallî ihtiyaçlarını gidermeye yöneliktir. Bu devirde Kahire'de Sûkuddecâcîn (tavuk pazarı) ve Dârülfâkihe'den (meyve pazarı) bahsedilmektedir. Dârülfâkihe merkezî bir konumdaydı ve Kahire ile çevresindeki diğer pazarların meyve ihtiyacı buradan karşılanmaktaydı. 740'ta (1339) inşa edilen bu çarşının etrafında zamanla perakende meyve satan dükkânlar kuruldu. Makrîzî, şeker ve tatlı satılan Sûkulhalâviyyîn'de özellikle üç aylarda ve ramazan bayramında şenlikler düzenlendiğini ve Mısır'ın her tarafından insanların bu çarşıya geldiğini belirtmektedir (*a.g.e.*, II, 94-100).

Kahire ve Dimaşk gibi büyük şehirlerle kırsal kesimdeki küçük kentler arasında çarşı ve pazarlar açısından bazı farklar vardı. Memlûk askerî sisteminde askerler silâhlarını kendileri temin ettiklerinden Kahire ve Dimaşk'ta ordunun ve yönetici zümrünün ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik silâh pazarları kuruluyordu; bu pazarlar diğer şehirlerde bulunmamaktaydı. Eyyübîler döneminde Kahire Kalesi civarında kurulan Sûkussilâh'ın önemi Memlûkler devrinde daha da artmıştır. Mızrak, kılıç, ok, yay, hançer gibi silâhların satıldığı bu

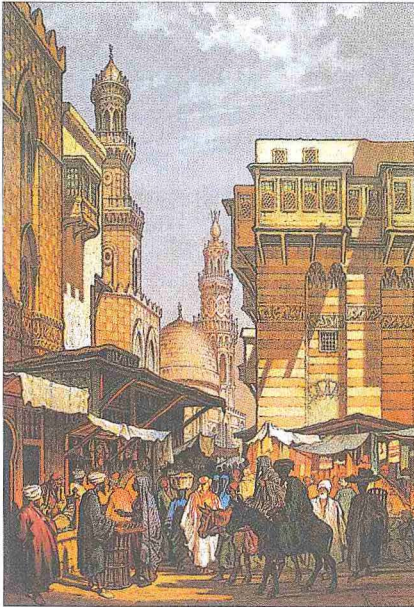
çarşının hemen yanında eyer ve eyer takımları satılmaktaydı. Kırsal kesimde ve küçük şehirlerde talep nisbeten daha az olduğundan buralarda haftanın belli günlerinde pazar kurulurdu. Bayram, düğün, askerî tören ve açılış gibi özel günler dolaşısıyla insanların bir araya toplandığı yerlerde de geçici pazarlar oluşuyordu.

Dokuma ürünlerinin satıldığı çarşılar da müşterilerine göre farklılık arz etmekteydi. Sultan tarafından hil'at giymesine izin verilen emirler, vezirler, kadılar gibi imtiyazlı zümrelere satış yapan çarşıların yanı sıra kullanılmış elbiselerin satıldığı çarşılar da vardı. Memlûkler döneminde Kahire'de hac mevsiminde kurulan Sûkulmerhalîn'de hac yolculuğunda kullanılan develerin teçhizi için gerekli malzemeler bulunuyordu. Çarşılar zaman içerisinde değişiklikler geçirmiş, bir kısmı yok olurken değişen ihtiyaçlar yeni çarşılar ortaya çıkarmış ve bazı pazarların ismi değişmiştir. Makrîzî, VIII. (XIV.) yüzyılda Kahire'de bulunan elliden fazla çarşının çoğunun IX. (XV.) yüzyıl başlarındaki siyasî ve iktisadî istirsarsızlık sebebiyle harap olduğunu kaydeder (*a.g.e.*, II, 94-107).

Dimaşk'ta Emevî Camii'nin çevresinde yoğunlaşan pazarlar Memlûkler devrinde caminin güney ve batısında yapılan han ve kaysâriyyelerle gelişmiştir. Toptancılarla ipek, kürk, deri, baharat gibi lüks tüketim malzemesi satan dükkânlar bu bölgede yer almaktaydı. Dükkânların bir kısmı sur içindeki darlık sebebiyle kuzey surlarının dışına taşınmıştı. Her gün açık olan at pazarı surların batısında kuruluyordu. Zanaat ürünleri şehrin doğusundaki Bâbülfêrâdis'e kadar uzanan çarşılar, gıda ürünleri güneye doğru Bâbülcâbiye ile Bâbüssağir'den Gûtâ'ya kadar uzanan pazarlarda satılmaktaydı. Timur istilâsı sırasında harabe haline gelen Dimaşk çarşıları IX. (XV.) yüzyılda tekrar canlılık kazanmıştır. Dimaşk'ın sur içindeki ana çarşısında pek çok kaysâriyye bulunuyordu. Kaysâriyyelerin alt katında dükkânlar, üst katında mahzenler ve tüccarların kalabilecekleri odalar vardı. Daha ziyade gündelik ihtiyaçlara yönelik ürünlerin satıldığı 30 ile 100 dükkândan oluşan küçük çarşılar (süveyka) cami ve hamamın yanında kuruluyordu. Bunların bir örneği daha sonra gelişerek Dimaşk'ın sur dışında önemli banliyölerinden biri haline gelen Meydan semtidir.

Halep'teki çarşılar hakkında bilgi veren İbn Cübeyr, VI. (XII.) yüzyılda Halep çarşısının sur içinde Antakya Kapısı'ndan Kale'ye kadar uzandığını belirtir (*er-Rihle*, s.

Kahire'de bir pazar yerinin tasvir edildiği Jean Brindes'in bir resmi

226-227). Halep Cuma Camii'ni çevreleyen uzun bir çarşı görünümündeki kaysâriyede dokuma ve kullanılmış eşya satılıyordu. VII. (XIII.) yüzyılda Halep pazarları ve çarşıları güneye doğru genişlemiştir. Bunun dışında ulucaminin kuzeyine doğru sabuncular ve taş oymacıları yer almaktaydı. Bâbülcinân yakınında yiyecek satılan çarşı ve pazarlarla Bâbünnasr civarındaki küçük pazarlar fazla bir değişikliğe uğramadan bugüne gelmiştir. Memlûkler döneminin sonlarında şehrin ana çarşısında ulucami yakınlarında pek çok han inşa edilmiş, daha önce ahşap olan çarşıların çatıları yangın tehlikesine karşı taştan yapılmaya başlanmıştır. Memlûkler devrinde büyük şehirlerde pek çok han ve kaysâriye inşa edilmiştir. Kahire'deki Hânu Halîfî ve Dimaşk'taki Çakmak Hanı bu döneme ait hanların en meşhurlarındandır.

Pazar esnafının şeyhu's-sûk, arîf veya arîfû's-sûk adı verilen reisi, eyalet ve şehir valileri tarafından pazar veya çarşının ileri gelen tüccarları arasından seçilirdi. Pazarın ticarî muameleleriyle ilgili olarak muhtesibe yardımcı olan şeyhu's-sûk esnafın uyması gereken kuralların uygulanmasından sorumluydu. Pazarlardaki her meslek grubunun bir şeyhu's-sûku vardı. Gerekliğinde çarşı esnafının askerî hizmete hazırlanması, bayram, kutlama gibi merasimlerde çarşıların süslenmesi ve esnafın düzene sokulmasıyla mükellef olan arifler bu hizmetleri karşılığında bazı vergilerden muaf tutulurdu. Bunlar pazar esnafına ibadetleri öğretmek ve ifasını sağlamakla da görevliydi. Kaynaklarda pazarlarla ilgili olarak kebîrû't-tüccâr, tâcirükebir ve âyanlardan da söz edilmektedir. Bu kişilerin özellikle vergiler konusunda yönetimle pazar esnafı arasında aracılık yaptığı tahmin edilmektedir. Memlûkler döneminde vergilerin doğrudan devlete ödendiği pazarların yanı sıra Memlûk emirlerine iktâ edilen veya gelirleri vakıflara ayrılan pazarlar da vardı. Memlûk Devleti özellikle gıda ürünlerinin satışından elde edilecek gelirleri kontrol amacıyla belirli bir ürünü satan tüccarların tek bir yerde toplanmasına önem vermektedir. Devletin vergiler üzerindeki malî kontrolünü kolaylaştırmak üzere yapılan bu uygulamanın tüketiciler açısından da faydaları vardı. Zira aynı çarşıda benzer ürünlerin satıldığı çok sayıda dükkânın bulunması rekabete sebep oluyordu.

Pazarlar aynı zamanda sosyal hayatın merkezi konumundaydı. Kutlama ve eğlenceler halkın yoğun biçimde bulunduğu pazarlarda yapılırdı. Pazar esnafının kendi

aralarında bir dayanışma içinde olduğunu gösteren örnekler mevcuttur. IX. (XV.) yüzyıl sonlarında Dimaşk'ta ipek satan esnafın Emevî Camii'nin önünde toplanarak kendilerine yüklenen ağır vergileri protesto ettiklerine belirtilmektedir. Aynı çarşıda yer alan ve benzer ürünleri satan esnaf genellikle aynı tarikata bağlıydı ve belirli camilere gitmekteydi. Bu sebeple Dimaşk'ta pek çok cami cemaatin mesleklerinin isimleriyle anılır.

VIII. (XIV.) yüzyıl sonları ile IX. (XV.) yüzyıl başlarından itibaren Memlûk ekonomisindeki bozulmaya paralel olarak pazarlarda da düzensizlikler görülmeye başlanmıştır. Bu yıllardan itibaren Kahire pazarlarının çoğu harabe haline gelmiştir. Pek çok çarşıda faaliyette olan dükkân sayısı azalmıştı. Bunun en önemli sebeplerinden biri 749'daki (1348) büyük veba salgınının ardından Kahire'de nüfusun azalması ve fiyatların yükselmesidir. Siyasî istikrarsızlığın artması ve memlûklerin Kahire'de sık sık birbirleriyle çatışmaları dükkânların kapanmasına yol açmış, maaşları ödenmeyen memlûklerin sık sık pazarları yağmalaması ve sultanların sahip oldukları malları kendi belirledikleri fiyatlarla tüccarlara satması da çarşılarda sıkıntıya sebep olmuştur.

Memlûk emirleri bazı dükkânların korunması karşılığında çeşitli imtiyazlar elde etmişlerdi. Bu dükkânlara Memlûk emirinin sembolü (renk) asılır ve tüccar bu sayede diğer Memlûk emirlerinin dükkânını yağmalamasından kurtulurdu. Sultan Barsbay bu tür himayeleri yasaklamıştır. Devlet zaman zaman fiyatlara sınırlamalar getirmekteydi. Pazarlardan alınan haftalık ve aylık vergilerin sürekli artırılması sonucunda usulsüzlük ve hilenin yaygınlaştığı kaynaklar tarafından ifade edilmektedir. Bu dönemde çarşı ve pazarlarda seyyar satıcılık yapanlarla dükkân sahipleri arasında sık sık gerginlikler yaşandığı, dükkân sahiplerinin şikâyeti üzerine seyyar satıcılara karşı çeşitli önlemler alındığı ve kendilerine Kahire'de özel bir yer tahsis edildiği belirtilmektedir. Makrîzî pek çok dükkânın bu seyyar satıcılar yüzünden kapandığını söyler (*el-Hıta*, II, 95).

BİBLİYOGRAFYA :

Makdisî, *Ahşenü't-tekâsım*, s. 197-199; Nâsır-ı Hüseyin, *Sefernâme* (trc. Abdülvehhab Tarzi), İstanbul 1950, s. 20, 21, 23, 70, 82-87, 89, 140, 145, 150-151; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 187, 201, 225-228; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye: Selçukname* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I-II, tür.yer.; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 30, 36, 39, 176, 219; İbn Dokmak, *el-İntişâr li-vâsıtati 'ıkdî'l-emşâr*, Beyrut, ts. (Dâru'l-âfâkî'l-cedîde), s. 32-34, 37-

41; R. G. de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur* (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1993, s. 97-98, 101-102; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ* (Şemseddin), V, 201; Makrîzî, *el-Hıta*, II, 94-107; a.m.f., *es-Sülûk* (Ziyâde), I-IV, bk. İndeks; N. Ziadeh, *Urban Life in Syria under Early Mamluks*, Beyrut 1953, s. 134-140, 164-168; Spuler, *İran Moğolları*, s. 468-474; I. M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge 1967, s. 95-105; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İktimai Tarihi*, İstanbul 1974, I, 28-36; Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1980, s. 161-196, 202, 204, 205; a.m.f., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 367-368; Kâsım Abduh Kâsım, *Dirâsât fi târihi Mısırî'l-ictimâ'î* (ʿAşrû selâtinî'l-Memâlik), Kahire 1983, s. 29-61; a.m.f., "el-Esvâk bi-Mısır fi 'aşri selâtinî'l-Memâlik", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, XXXVI-XXXVII, Kahire 1981, s. 157-178; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985, s. 56-68; Faruk Sümer, *Yabanlu Pazar: Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, İstanbul 1983, s. 11-24; M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* (nşr. Orhan F. Köprülü), İstanbul 1986, s. 106-119; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyübî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 295-296; Kutaybe eş-Şihâbî, *Esvâku Dimaşkı'l-kadîme*, Dimaşk 1990, tür.yer.; a.m.f., *Mu'cemü Dimaşkı't-târîhî*, Dimaşk 1999, II, 18-61; M. Hayreddin el-Esedî, *Ahyâ'u Haleb ve esvâkuhâ* (nşr. Abdülfettâh Revvâs Kal'acı), Dimaşk 1990, bk. İndeks; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtümiyye fi Mısır*, Kahire 1413/1992, s. 298-316; N. Eliseeff, "Fiziki Plan", *İslâm Şehri* (trc. Elif Topçugül), İstanbul 1992, s. 121-140; P. Chalmata, "Pazarlar", a.e., s. 141-155; Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu* (trc. Erol Üye-pazarcı), İstanbul 2000, s. 114-124, 148-149; S. Grigoreviç Agacanoğlu, *Selçuklular* (trc. Ekber Neccef - Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2006, s. 225-241; E. Wirth, "Zum Problem des Bazars (sûq, çarşı). Versuch einer Begriffsbestimmung und Theorie des traditionellen Wirtschaftszentrums der orientalisches-islamischen Stadt", *Isl.*, LI (1974), s. 203-260; LII (1975), s. 6-46; A. Raymond, "Sûk", *El²* (İng.), IX, 791-792; Sarab Atassî - J. P. Pascual, "Sûk", a.e., IX, 792-795; J. C. David, "Sûk", a.e., IX, 795-796; H. Ganbe, "Sûk", a.e., IX, 796; M. A. J. Beg, "Sûk", a.e. *Suppl.*, s. 756-759; Michael E. Bonie, "Bâzâr", *Elr.*, IV, 20-25; W. Floor, "Bâzâr", a.e., IV, 25-30; Ahmad Ashraf, "Bâzâr", a.e., IV, 30-44; E. F. Grötzbach, "Bâzâr", a.e., IV, 44-45; Marchel Bazin, "Bâzâr", a.e., IV, 45-50; "Bâzâr", *DMBİ*, XI, 114-149. CENGİZ TOMAR

Osmanlı Dönemi. Pazar kelimesi hem alışveriş yapmayı hem de alışveriş yapılan mekânı ifade eder. Çârşû / çarşı da pazar karşılığında kullanılmaktadır. Evliya Çelebi, Amasya'yı anlatırken bu iki kelimeyi "evsâf-i çârşû-yu bâzâr" şeklinde birbirinin eş anlamlısı olarak zikreder. Arapça sûk bunlarla eş anlamlıdır. XVI. yüzyıl sonlarına kadar kaynaklarda çoğunlukla pazar kelimesi geçerken daha sonra çarşı kelimesi ön plana çıkmış ve pazar kelimesi kırsal kesimlerde mevsimlik oluşturulan alışveriş mekânları, köy ve kasabalarla şehirlerde haftanın belirli günlerinde kuru-